

Un Sadoveanu necunoscut

Constantin CIOPRAGA

Privind în juru-i și în propriul eu, tânărul Sadoveanu își schița la douăzeci și șase de ani (la Fălticeni) o linie de conduită socială și etică: „Mă simt, prin suflet și intelect, singur și unic. Mă simt al poporului meu, al părinților și cerului meu. Tocmai de aceea vreau să văd în alt individ, de altă rasă și de subțalt cer, un frate. Ceea ce e omenesc, bun și nobil în fiecare din noi trebuie să ne adune pentru un efort comun al energiilor diverse către acelaș scop armonic. Internaționalismul celălalt se întemeiază pe progresele tehnice, pe circulația bunurilor, pe viața materială. A căuta înfrățire aici e zădărnice; după cum a căuta, pe această cale, fericirea însemnează a face confuzie între două planuri cu totul deosebite ale vieții. Înfrățirea n-o putem realiza decât pe planul moral, subordonând moralului cele materiale. De câțva timp, după mari catastrofe, lumea, tot mai neliniștită, simte nevoia unui orizont nou. Nici un aeroplan, cu record oricât de sporit, n-o va putea duce acolo unde se înalță numai inima, curățită de mizeriile materialismului...” (*Jurnal*, 1906).

1. Frapantă la autorul *Baltagului*, acuitatea privirii își aliază sistematic tensiunea unui poet; plasticizant și *pensieroso*, apropiat misterelor lumii și adânc înfipt în pământul înaintașilor, *Faurul aburit* – cum singur își spune – avea disponibilități de creator mare; era făcut să perceapă cu *ochii și urechile*, motiv de confesiune în *Anii de ucenicie*. Nu-i rămânea decât să se desfășoare în timp și spațiu, să pună în pagină monologuri și dialoguri, să aleagă ritmul și viteza discursului, să instituie o atmosferă și, mai ales, să sugereze stări sufletești. Relatările lui despre întâmplări vechi ori recente, narațiuni adesea melodioase, își asociază magia amintirii și penumbrelor; vocația rapsodică se lasă invadată de filoane lirice impulsive, de poeticitatea *subconversației*, mai exact de indicibilul minutelor de reverie. Pe scurt, în Sadoveanul tuturor vârstelor fuzionează observatorul multiobiectual și gânditorul negrăbit; tipic, faptele, întâmplările și ecurile lor – surse de posibile compoziții – devin literatură după o relativă gestație, după ce s-au decantat, după ce s-au reorganizat și orchestrat.

„Am obiceiul să distrug scrisorile, ciornele și notele (afirma el într-o *Mărturisire* din 1937), ca să nu fie bătaie de cap mai târziu pentru oamenii curioși. Dintr-o discreție firească, n-am comunicat publicului despre predecesorii mei decât extrem de puțin. N-am alimentat notele biografice din cărți, de aceea cele mai multe sunt vagi ori cuprind neexactități. M-am gândit că unele lămuriri poate tot ar fi necesare acum, ca să se vadă de ce viața mea a fost așa de puțin orășenească și așa de lipsită de orice viclenie...”

Afirmația despre distrugerea *notelor* nu coincide totuși integral cu realitatea; în arhiva familiei s-au păstrat peste douăzeci și cinci de carnete, conținând observații sociale, etice, psihologice și culturale, inclusiv profiluri de personaje și subiecte de

dezvoltat; interesat de nuanțe expresive, prozatorul artist înregistrează sintagme, formule gata făcute și reflecții; alcătuiește liste de toponime și colectează antroponime.

Despre scrierile la care medita Faurul – tăcere precaută! „Nu socot nici interesant, nici folositor – gândea el în 1928 – să fac cunoscut publicului proiectele mele de viitor. Cred că nu trebuie să vorbesc decât de ceea ce am realizat. Între aceste ultime realizări pot să număr *Demonul tinereții*, roman, a cărui acțiune se petrece la Mănăstirea Neamțului; *Hanul Ancuței* care este tot un fel de roman, personagiul principal fiind cel pe care-l arată titlul; *Olanda*, impresii de călătorie, *Împărăția Apelor*, nuvele pescărești; toate vor apărea la Cartea Românească”.

Dezvăluiri de atelier provenind de la André Gide și Rebreanu ori de la Camus indică traseul dificil de la materia primă la opera finită. Există în masiva creație sadoveniană scrieri lejere, dar a generaliza că totdeauna el redacta cu ușurință ar fi o eroare. Debutul său editorial neobișnuit (din 1904), cu patru cărți, fusese produsul a patru-cinci ani de exerciții juvenile; în 1905 li se adăugau alte volume, iar anul următor încă patru. Fenomen rar întâlnit, un ritm ca acesta avea să acrediteze impresia de spontaneitate. Că prozatorul găsea dintr-o dată limbajul adecvat temei, că frazarea cu mână sigură putuse părea un dat structural, organic, acestea se cuvin considerate nuanțat. Numeroase notații de jurnal intim probează că tranziția de la orizontul prim la capodopere implică un lent proces de selecție și cristalizare. La o anchetă a „României literare” (I, 1930, nr. 30), la care participaseră Camil Petrescu, Gala Galaction, Ion Minulescu, Nichifor Crainic, Perpessicius și alții, Sadoveanu (atunci la cincizeci de ani) venea cu detalii șocante: „În general, la mine, elaborarea se face cu mare întârziere, după timp îndelungat. Sunt unii scriitori, și exemple sunt nenumărate, în al căror substrat anumite fapte nu se frământă atâta, nu sunt supuși, ca să zic așa, unor chinuri de elaborare; ci își pregătesc uneltele și pășesc îndată la așternerea pe hârtie a simțămintelor și zbuciumelor lor...”.

Dar marea literatură reclamă „sforțare îndelungă și trudă” – căutări și angajare totală: „Flaubert lucra ani și ani la romanele lui; Caragiale și Vlahuță țineau pe pupitru bucățile lor pentru un cuvânt ori o întorsătură de frază. Boileau, pe care-l recitam în liceu, ne dădea un precept teribil în chestie de vers:

Polissez-le sans cesse et le repolissez...

Ași! acestea sunt metode învechite, anterioare mării revoluții literare. Căci s-a produs și o mare revoluție literară.

Înainte vreme, un scriitor, ca să fie scriitor, trebuia să învețe serios gramatică, ortografie și punctuație. Dacă pe lângă asta mai avea și talent, nu era rău.

În vremurile de față, chestia din urmă, a talentului, rămâne în suspensie. Completă libertate. Fiecare după cum pofteste: să aibă ori să n-aibă talent. Mai hotărât e cu celelalte chestii învechite: gramatică, punctuație, prosodie etc. Hotărât și simplu: au fost, dar astăzi nu mai e nevoie de ele.

Această mare descoperire se zice că se datorește în mare parte unui compatriot al nostru, Tristan Tzara, care s-a dus cu ea la Paris, a brevetat-o și a avut un succes teribil. După el, au venit André Breton și alții, franțuji, nemți și americani care au perfecționat metodele și au aprofundat descoperirea și revoluția...” (*Jurnal*, 1927).

2. A vedea în Sadoveanu doar un arhaizant, un îndatorat marilor cronicari și cărților populare, e o eroare; pelerinul printre arhetipuri nutrea (programatic) nostalgia cunoașterii totalizante, integraționiste, angajându-se în lecturi istorice, parcurgând lucrări de filozofie generală, de filozofia culturii și, bineînțeles, apelând la capodopere ale literaturii universale. Când, după o întâlnire în redacția „Adevărului literar” (la 31 ianuarie 1937), G. Călinescu conchidea pripit: „Îl cred foarte necultivat”, criticul era în necunoștință de cauză... Ne-am referit altădată (în *Propilee*, 1984) la procedeele citaționale sadoveniene din scriitori sau gânditori români și străini – citate ducând de la Miron Costin, Neculce și Eminescu la Rabelais, la Voltaire, Hugo, Balzac și Maeterlinck, de la Dante la Schiller și George Eliot, de la Dostoievski la Cehov și Korolenko. Declarație semnificativă: în „Rampa”, într-un interviu din 1911: „Pe Plaut îl admir, pe Dostoievski și pe Tolstoi îi simt [...]. Ceea ce interesa pe Sofocle nu-i mai interesează pe contemporani...”.

Palmaresul lecturilor lui, bunăoară cele din 1906, face impresie; Sadoveanu preia din cărțile altora puncte de vedere felurite: despre religie, despre virtute, fericire și speranță; îl țin în loc conceptele de materialism și spiritualism – cu opriri la Epicur și Lucrețiu, la Bacon, la d’Holbach, Locke și Condillac, la Descartes și Leibniz, la Hegel și Kant. Căutătorul de răspunsuri extrage fragmente definitorii (frecvent în franceză; uneori în latină) din Pythagora și Machiavelli, din Horatiu, din Tit Liviu și Sfântul Augustin, din Montesquieu și Voltaire, din Victor Hugo, din Goethe și Heine, din Balzac, Maupassant, Flaubert și Baudelaire, dar și din Napoleon Bonaparte și Franklin, din alții... Anul următor figurează Euripide, Empedocle, Seneca, Tertullian, Fichte, Pascal, La Fontaine, Rousseau, La Rochefoucauld, Byron, Proudhon. La 10 iulie 1925 – precizare de amănunt: „Joi am recitat pagini foarte interesante din Stendhal: *Despre educația femeii. Amorul la arabi*”. În 1926 reține cuvinte indiene din Kipling (*Cartea junglei*). „O bună lectură pe care nu ai digerat-o – crede Sadoveanu – e ca un ospăț bun rău digerat”. Adesea notează anecdote, cuvinte de spirit, curiozități felurite; trei pagini – reproduse din *Omul de geniu* de Lombroso – îi vorbesc despre *Caractere degenerative*, despre *Precocitate* și *Genii tardive*. Nu ni se spune cine sunt autorii reflecțiilor despre artă și frumos înșiruite după citatele din Lombroso; excepție face un aforism de Baudelaire. Un alt aforism sună astfel: „Frumosul nu e tot ce e simplu, ci complexul simplificat; el a consistat, totdeauna, într-o formulă luminoasă învăluind în termeni familiari și profunzi, idei sau imagini foarte variate”.

Volume de Faguet, de Max Nordau și alții îi fuseseră împrumutate. Pe aproape două pagini figurează o listă de *Cărți de cumpărat* – toate în franceză –, patruzeci și opt de autori reprezentând diferite literaturi: Goethe, Tolstoi (4 titluri), George Eliot, Hoffmann, Longfellow, Manzoni, Thackeray, Turgheniev, Erckmann-Chatrian, maghiarul Jokai.

În timp, prozatorul valorifică literar notații din caiete, utilizând în context potrivit o idee, o sugestie, vreun reper. O reflecție din septembrie 1908 pledează pentru armonizarea cunoașterii livrești cu cea legată de natură, cu percepția nemijlocită: „Cineva nu cunoaște pe Herbert Spencer; bine, nu cunoaște. Dar unii cunosc toată filozofia contemporană, știu ce-a spus Schopenhauer și Spencer etc., însă nu știu ce e aceea un botgros, ori un cinteț. Mai mult nu știu aceștia din urmă”. Aceeași reflecție e de găsit în *O istorie de demult* din același an: „Am auzit că citești pe Kant și pe

Schopenhauer; și dumneata mi-ai spus... Ai să-i știi din scoartă în scoartă... Ai să-i știi și pe alții, toți filozofi urâți și spâni... Dar dacă nu știi ce-i aceea un botgros, ori o privighetoare, ori o noapte cu lună, n-ai făcut nimic”.

Peste ani (1921) – lecturi de alte genuri: *Le Tragique destin de Nicolas II et de sa familie* de Pierre Golliard, *La Vie de Franz Liszt* de Guy de Pentalis, dar și *L'Ombre de la croix* de Jean și Jérôme Tharaud. Mai târziu (1927) – aluzii la Keyserling și Freud. Probabil în pregătirea unui interviu (1928), în momentul în care lansa *Hanu Ancuței*, Sadoveanu declara scurt:

„– Cărțile preferate acum? Începând cu Rușii și cu Zola la 18 ani, am trecut prin diferite serii de preferinți, uneori reînnoind lecturi, până ce am ajuns la istorie, memorii și clasici. Acuma, de pildă, mă delectez cu *Memoriile* lui Beaumarchais. Iată o îndeletnicire – lectura – care-mi place cu mult mai mult decât scrisul”. Cu un an înainte se referea la mari poeți francezi: „Admitem pe un Baudelaire, pe un Verlaine, pe un Mallarmé? Cum nu? răspundem noi, admitem [...] și totuși, când au apărut, erau neînțeleși și batjocoriți”. Puternic sensibilizat de secolul romantico-simbolist, ulterior Sadoveanu n-a fost în pas cu Proust, cu François Mauriac și André Gide, cu Henry James și Thomas Mann, cu alții.

3. În primăvara lui 1900, invitat al lui Nicușor Beldiceanu, Sadoveanu era la Rădășani (în coasta Fălticenilor), împreună cu N. Dunăreanu. Toți trei cu aspirații literare; colegi toți trei în ultima clasă la Liceul Național din Iași, se găseau „pe la două ceasuri” de noapte, cu „lună plină”, lângă pâraul lui Faur, când un concert de privighetori marcă dintr-o dată un eveniment de ordinul miracolelor irepetabile; moment amintit întâi, în 1908, într-un scurt comentariu: *Rădășenii și sărbătoarea sfântului Mercorie*. După mulți ani (în 1925), un Sadoveanu patetic, larg deschis efluviilor naturiste și dispunând de o excepțională memorie senzorială, rememorează mișcat: „Beldiceanu a murit – și primăvara aceasta mi l-a evocat, așa de tânăr, de entuziast, de idealist și de bun. El e în pământ și privighetorile cântă iarăși la pâraul lui Faur. Nimic din el n-a mai rămas acolo. Va muri peste puțin și această amintire”. E de presupus că Sadoveanu-poetul asistase la o simfonie, la dialogul privighetorilor cu luna: „Mergeam tăcuți, cu sufletele mișcate, spre ele. Ajunseserăm într-o roată de sălcii vechi lângă pâraul lui Faur. Apele parcă conteniseră, și chiar deasupra noastră, în streășină verde, o privighetoare cânta așa de puternic, încât îi auzeam deslușit gâlgâitul gușii. Era așa de aproape, încât dacă aș fi întins mâinile, am fi dat de ea. Ne amețea cântecul ei de foc, ca o revărsare strălucitoare, ne înfășura ca într-o nebunie; și din sălciile din împrejurimi și din livezile costișelor veneau răspunsurile în prelungi tremurări melodioase și arzătoare [...]. Și nici un glas, nici o ființă omenească pe uliți. Eram singur și așteptam să se întâmple ceva, o *minune* poate”.

Momentul de odinioară frizând delirul urma să fie reorchestrat (1944) în *Anii de ucenicie* (cap. IX), mai strâns, dar cu aceeași senzație de sublim. Tot lângă pâraul lui Faur, tot sub luna plină: „Era liniște netulburată în tot cuprinsul satului, nu adia vânt, era călduț și cântau în sălcii o mie și una de paseri maestre. Cred că niciodată nu s-au aflat la un loc cântând atâtea privighetori și nici nu se va mai afla în veci și pururea. Eram așa de mișcat, încât m-am gândit că viața mea poate să se isprăvească în acea clipă...”.

Despre niște „bordeieni” de pe domeniile lui George Morțun – în nordul Moldovei – jurnalul lui Sadoveanu înregistra date zguduitoare, reluate, după două luni, în „Cumpăna” (1909, nr. 1-4), sub titlul *Reflexiile unui explorator*. Tușe apăsate, în negru, punctează dezolarea locurilor dintre Valea Jijiei și Prut. „S-au strâns aici fugari din toate părțile, dezertori, fugari din închisori, și trăiesc departe de cei care i-au cunoscut și pe care i-au vătămat poate, și sunt încredințați că nici justiția, nici nimeni nu-i va căuta pe aici”. Un „haidău”, un tartor al locului, respiră cruzime: „Faliboga e numele unui fecior boieresc, un fel de bandit scurt, uscat, cu ochii răi. Umbla călare prin toate părțile moșiei cu pușca în spate, era groaza oamenilor. Avea ș-o muiere care, ca și dânsul, umbla călare bărbătește”. Un alt personaj, un resemnat, „trăiește în bordei toată viața, ori lângă vite”; într-o zi, pierde ca o jivină și „nimeni nu-l plânge”. Notații de aspect descriptiv lasă loc, în continuare, unui proiect de nuvelă pe tema dezumanizării: „Iarna moale. Faliboga și muierea lui. Primăvara glodoasă; boierul vine la moșie cu carul cu boi. – Primar – Perceptor (portrete)”. În 1912 va apărea ampla nuvelă *Bordeienii*, o capodoperă pe tema mortificării lente. Ca mai totdeauna când descifrează mentalități rudimentare, naratorul (acum analist întristat) e magistral; o dată cu *Bordeienii*, Sadoveanu demonstra disponibilități pentru viitoare pânze ample.

Tot ce ține de fenomenul autohton invită la notații succinte; istorisiri populare, vorbe de duh și sentenții, elemente de ritual magic și blesteme – toate compun o bancă de date cu posibile întrebuințări în procesarea creativă. De timpuriu figurează în preocupările scriitorului (care își zice *artist*) adagii, sintagme și nuanțe lexicale caracteristice; acționează palpitul unor momente istorice. Îl încântă sistematic observații piasticizante: „Frumusețea nu se taie pe talger”; „Curgeau pieile de pe dânsa” (de pe o femeie supraponderală); clipe de sublim, paradisiace, introduc în „lumina cea neînserată”. Din 1906 datează o mențiune ornitologică: „*Bodârlău* – cufundar din bălțile Dunării, cu pene în jurul urechilor”. În 1950, la Stockholm, călătorul Sadoveanu privește de la al șaselea etaj „părechi de rațe sălbatice și bodârlăi” (*Mărturisiri*, 1960). În același 1906 (iunie) semnaleză vocabule rare: nufărul „se mai numește și plămână”; pe tulpini de trestii din bălți „se cațără lejnicioare albastre – ghirlânzi, ghirlânzi”; un păzitor la coșarele moșierești e coșărar sau *humelnic*; o dată reține termenul *ghionder* – auzit la Murighiol și utilizat în *Împărăția apelor*.

Sute de alți termeni în nuanțele lor semantice elocvente se adaugă fără conținere – până la senectute. Artist cu virtuți de filolog erudit, acest cel mai mare cunoscător al limbii române – pe toată întinderea și pe întreaga-i istorie – nu pierde nici un prilej pentru a-i ilustra tezaurul. Relatării diaristului perspicace, notele lui de drumeție – pe itinerare de la Balcic și Mangalia până în Delta (1908, 1912 și 1914) cu rezonanțe în *Priveliști dobrogene* (1914) și *Ostrovul lupilor* (1941), cele din 17 iulie-2 august 1919, stilizate în *Drumuri basarabene* (1921) și contactele transilvane (din luna mai 1927) la Deva, Uioara, Blaj, Crăciunel și Cheresig – toate vorbesc de particularități și regionalisme. Precum textele prozatorului, liste de termeni comentați oferă stilisticienilor și lexicografilor puncte de vedere de certă autoritate.

4. De unul singur ori însoțit, pedestru ori cu brișcă, literatul de la Fălticeni – un *homo viator* – colinda în 1906 pe la mănăstiri (Neamț, Secu, Râșca, ajungând la

Văratec și Agapia, oprindu-se câteva ore la băile Bălțătești, toate evocate după doi ani în *Oameni și locuri*. Se gândea concomitent la „nuvele cu subiect din trecut” – de unde un memento ca următorul: „Descrierea unui iarmaroc la Baia; prădarea de către tătari și turci a mănăstirii Rașca, 1576. Trebuie să utilizez și materialul de superstiții pe care l-am adunat. Costea străinul (*Șapte din trecut*)”. Identificăm aici, în embrion, povestirea *Vremuri de bejenie*. În același 1906, la 23 iunie: „Un pădurar întunecos mă întâmpină și mă duce în coliba lui singuratecă, unde are o femeie tăcută, chinuită, nenorocită pe care o tiranizează. Bănuiește că femeia a trăit cu boierul, stăpânul moșiei de 1400 de fâlci? Bănuiește, se încredințează și ucide pe boier? Nu știu. Dar boierul a fost găsit ucis...”. Pe fundal analog – alt proiect narativ; apa Siretului umflat de ploii aduce o moară „ș-o morăriță frumoasă, tânără și văduvă, cu tatăl ei”, morarul; dragoste între morăriță și pândarul Halmului; imixtiunea boierului. Început în 1915, romanul *Venea o moară pe Siret* va fi reluat și încheiat după opt ani.

Dintre multele subiecte creionate într-un carnet ori altul, unul (datat 17 mai 1927) se preta la investigații analitice complexe: „Un băiat care ajunge la concluzia logică că tatăl său a comis o crimă, întreprinde încredințarea acestui lucru, căutând a descoperi fapte concrete verificatoare – ceea ce ar forma trama tragică a unui roman”. Idee neconcretizată scriptic.

Sintagma *Anii de ucenicie*, întâlnită în 1908, devenea, în 1944, titlu de volum memorialistic.

File de jurnal (11 august – 2 septembrie 1906) rezumă experiența ofițerului de rezervă de la Fălticeni, în marș istovitor (prin Probota, Lespezi, Hârlău) spre tabăra de la Șipote, în nordul Moldovei. Efort fizic istovitor pentru cineva corpolent (103 „chilogramme”) în uniformă militară. „Marșul mi-a ars tălpile așa de tare și mi-a rănit un picior”; până la „scheletul negru” al mănăstirii Probota, „două sute de metri, fac jumătate de ceas șchiopătând”. Dealuri și râpi, priveliști copleșite de soare, „necazuri multe”; cursa comandată pune la încercare rezistența convoiului. Într-un *Discurs către mine însumi* (intercalat în *Jurnal*) – considerații deloc amabile despre ofițerii de carieră; „domnul căpitan Holban, cumnatul ilustrului literat Eugeniu Lovinescu”, e un personaj bizar. De la 15 august, de când am ajuns în tabără și până la ziua aceasta”, părintele lui Anton Holban (viitorul romancier) „încă nu s-a spălat, pentru care lucru bunul și burtosul doctor Rizescu a luat măsuri ca să se înarneze o companie cu lopata de infanterie și o altă companie cu măturoaie și cu hârdaie cu apă, ca să poată curăți urechile domnului căpitan...”. Nici o toleranță pentru generalul Tell, mărginit și absurd. Din aspra experiență a rezultat fragmentul *Mergând spre Hârlău* (cu o trimitere la dramaturgul Ronetti-Roman), text încorporat în *O istorie de demult*.

La 25 iunie 1913, locotenentul Sadoveanu, mobilizat la regimentul „15 Infanterie” (Fălticeni), se referea în jurnalul de campanie la starea de spirit din zonă, favorabilă intrării în război. Dincolo de Dunăre, epidemie de holeră; concomitent, G. Topîrceanu (și el mobilizat) se confesa îngrozit carnetului său de front. Impresie pozitivă despre omenia generalului Prezan, viitorul mareșal. Jurnalul lui Sadoveanu devenea în 1914 o carte: *44 de zile în Bulgaria*.

Un Sadoveanu necunoscut

Jurnalul de călătorie în Germania (1926) înregistrează, fără complexe, impresii felurite; în trecere prin Polonia: „gări mari în vechiul stil austriac – ca la Pașcani”. Galiția e o „țară pustie, țară tristă”. În gară la Lemberg – un chioșc cu gazete, cărți de Dumas-père, Romain Rolland, Blasco Ibañez, Jack London, Reymont; „nimic de Sienkiewicz”! La Przemysl – „a ajuns cu ostile sale Ștefan-Vodă”. La Berlin, plimbare pe râul Spree; un mierloi „cântă moldovenește, ca-n grădină la noi, la Iași”. Străzi cu „case foarte vechi, înflorite și romantice”. Vizită la galeria de artă de la Potsdam („Sans-Souci”), amintitor de Frederick cel Mare și Voltaire, oaspetele împăratului.

La 3 iunie 1927 – cu „Orient-Express” spre Amsterdam; itinerar prin Bratislava („impresie de curățenie și rânduială”), prin Viena și Linz („orașele, satele au acel caracter german cunoscut”; „Regensburg – în munți Dunărea Mică”). Olanda – „țară cu sistem vascular dezvoltat; – într-un fel de mimetism, și oamenii sunt la fel. Parcă le-ar curge prin sânge apa acelor lacuri. Finețuri gastronomice la restaurantul „Bagatelle” (extrem de scump), proprietatea unui român (Tocilă) – „aventurier simpatic, deși cam trist” – care „vorbește destul de bini italienește, franțuzește, nemțește, englezește, olandeza; românește se cam încurcă”. Anul următor, textul îmbogățit, sub genericul *Olanda – Note de călătorie*, apărea la Cartea Românească.

Pentru „reparație” trupească, la sfârșitul anului 1937, Sadoveanu era la Karlsbad (22-30 „dechemvrie”) – stațiune căutată de „lume multă, de pretutindeni”. Doamnele și unii localnici supraponderali, „făc fără greș bolile pe care străinii le curarisesc și pe care ei înșiși le lasă necuraritate până la sfârșit”; spre seară „se poate auzi muzică bună”. Impresionează semnele civilizației tehnice: „ascensor, calorifer, lumină electrică, automobil, aeroplan, tren, sobe cu gaz aerian, cabine telefonice în toate părțile pe străzi, radio la fiecare casă”. Pe stânci, în jurul stațiunii, inscripții amintind că „acolo a stat un Kronprinz, dincolo o arhiducesă, dincolo un rege”. Un episcop slovac tăcut, cu care se vede cotidian în sufragerie, devine subiect de portret. „Probabil că n-am să-l întâlnesc iar decât la judecata cea din veac, când ne vom opri sub o arcadă și ne vom întinde unul altuia mâna ca niște vechi cunoștințe”. Deși de repetate ori spusese că singurătatea nu-l deranjează, acum, departe de ai săi, Sadoveanu cade în melancolie. După a treia zi de Crăciun (la 28 „dechemvrie”), iată-l consacrand o pagină malițioasă „d-lui N. Iorga” – „cel mai mare dintre toți cugetătorii și scriitorii de orice fel, nu numai de azi și numai de ieri, să nădăjduim și de mâne...”.

5. Spre poemul în proză *Dumbrava minunată* (scris în 1922) orientau niște însemnări din 1921: „*Prichindeii*. Lizuca vede cum pe cer s-aprind lumânările. S-aprind făclioare și jos lângă scorbura sălciei; lumină sfioasă, verzuie, care se mișcă încet... Duduia Lizuca e copila lui conu Panaite. Mama ei a murit. C.c.P. s-a însurat a doua oară. Năcazul maștii pentru partea de avere a fetei convenită după mamă...”.

Semne despre geneza unei capodopere se întrevădeau încă în 1921; o pagină de jurnal se intitula *Povești la Hanul Ancuței*, povești care în fapt sunt *povestiri*:

„...Toată lumea știa cum se naște mângărintarul... din rana cerului care cade în amurg în scoica deschisă... [...]

Salamandrele – cristalul: ghiață comprimată.

Petrea Isac povestește întâmplarea tragică cu țiganca – când l-au dus cu căruța în pinteni la Eș.

- Un zodier –
- Un fântânar –
- Fermecătoarea sau solomonarul –
- Întâmplarea cu un boier vechi din preajma hanului –
- Hoți de cai sau de drumul mare –
- O dragoste a Ancuței de altădată – și a celei de acum etc. –
- Istoria cu Gheorghe Leondari, care a omorât pe frate-său: hoțul Haralamb Leondari –

- Duca-Vodă cel bătrân și baba care l-a blăstămat –
- Dediu și Cantemir Bătrânul –
- Muzicant orb din cimpoi, care cântă balade”.

Despre *Istoria Zahariei Fântânarul* (figurând în *Hanu Ancuței*) – detalii într-o notă de jurnal din 1926: „Fântânarul de la Hanul-Ancuței are o vârguță cu care descoperă izvoarele – locul cel mai bun de săpat o fântână. Pentru asta a fost dus la o pădure mare domnească – unde a făcut o fântână în mijlocul unei poiene. Acolo se petrece drama de dragoste – identică cu cea din Neculcea (*O samă de cuvinte*); – Povestitorul – un fel de sfânt bălan cu barba rară. Povestește timid și umilit, ca cel mai mititel dintre toți”.

Cu suita de povestiri din *Hanu Ancuței*, anul literar 1928 înregistra o operă de patrimoniu. Prozatorul era la apogeul realizărilor lui: „Cea mai înaltă conștiință estetică a neamului în momentul de față și, desigur, alături de Eminescu și Caragiale, cea de a treia culme a literaturii noastre moderne” (M. Ralea, în „Viața românească”, 1927, nr. 2).

Dacă *Baltagul*, capodopera absolută, fusese scris în căldură, în mai puțin de zece zile, e pentru că naratorul avea în minte toate componentele de aspect etnografic, psihologic și etic. Cu patru ani înainte de *Baltagul*, apriga Vitoria Lipan și fiica ei, Minodora, se numeau Ileana și Aglăița. O evocare din 1926, *Primăveri de altădată*, prefigurează comportamentul sever al Vitoriei în relațiile cu copila:

„– Ce cauți aici, fată hăi? Ai isprăvit treaba pe care ți-am dat-o?

– Da, mămuică.

– Ai și gătit de lipit prispa?

– Am gătit.

– Mira-m-aș! Și dacă-ai gătit, de ce-ai venit aici, ca să-mi stai cu mâinile în șolduri? Cloștele le-ai adus în ogradă, ori iar umblă pe toloacă, și a dat iar în pui mâța lui Bătlan? [...]

– Cloștile-s în ogradă, mămuică, răspunse Aglăița. Să n-ai dumneata nici o grijă.

– Cum să n-am grijă, fată hăi? Da ce știi tu de câte sunt și câtetrebuieșc? Iaca, peste patru-cinci zile-s sfințele Paști și sunt de făcut atâtea, că m-apucă o groază numai când mă gândesc [...].

– Văd gunoi, mămuică.

– Alei, fata mamei. [...] Acolo nu-i gunoi, fată hăi, acolo-i cenușă. Și cenușa nu știi tu că luna nu se dă afară [...].

– Bine, mămuică, o las la locul ei.

Un Sadoveanu necunoscut

– Ce lași la locul ei?
– Cenușa – precum mi-ai spus.
– Se-nțelege că s-o lași. Asemenea să nu uiți și despre gunoi, că nu trebuie să-l dai afară înaintea de-a răsări sfântu Soare [...].

– Și câți flăcăi joacă-n horă, socoti tu că toți îs vrednici să poarte căciulă? Am să-i hotărâsc eu Paraschivei lui Bălan să mai deie țâță lui Niculăieș al ei!” (vol. *Mărturisiri*, 1960).

O Vitorie cu „hartag”, cea din primele două capitole ale *Baltagului*, e construită pe modelul acesteia. Aceași îndârjire temperamentală dă tonul!

Mai târziu se succedă machete ori simple note anticipând *Cazul Eugeniței Costea* (1936), *Valea Frumoasei* (1938) și *Ostrovul lupilor* (1941). În 1944 – *Anii de ucenicie*.

6. Pe marginea romanului *Șoimii* (în fapt, un poem eroico-romantic), N. Iorga scria că autorului îi lipsește „cetirea trebuitoare”; altfel spus, perspectiva istorică a narațiunii din 1904 era precară. Imputare aplicabilă, de altfel, și istorisirii *Vremuri de bejenie* (1907), ca și romanului *Neamul Șoimăreștilor* (1915). La maturitate, un Sadoveanu atent apelează metodic la documente; cu cinci ani înainte de romanul *Nunta domniței Ruxanda* (publicat în 1932) adunase informații și date multiple: despre boierii de întâiul și al doilea rang, despre componența divanului domnesc al lui Vasile Lupu, despre sistemul administrativ și judecări („Pravila”), despre monedele în circulație și altele. Atrag luarea-aminte termeni vizând organizarea armatei turcești: *ceadâr* – cort militar de culoare verde; *ceambur* – detașament de pradă; boierii moldoveni poartă *contăș* cu ceaprazuri de fir; nemulțumiții de la Iași „au răpezit la împărăție arz, jăluind împotriva lui Vasile-Vodă”. La petrecerile de la curtea domnească „se spun nu numai drăcării”, ci și întâmplări de necrezut. Sunt cercetate relațiile principelui moldovean cu Racoți, voievodul Transilvaniei, inclusiv cu prințul lituan Radziwill; nunta silită a frumoasei Ruxanda cu Timus Hmelnițki se produce „după prădăciunea Moldovei de tătari și cazaci”.

Sumedenie de note despre Moldova ștefaniană fuseseră valorificate în 1934 în *Viața lui Ștefan cel Mare*, scriere a unui istoric riguros. După un an apărea *Ucenicia lui Ionuț*, primul tom al trilogiei *Jderilor*, operă suprapunând documentelor fundamentale disponibilitățile ficțiunii; instrumente mijlocitoare, informațiile de arhivă nutresc *retroviziuni* – într-o regie narativă subiectivă. Sintetizând în spiritul construcțiilor epopeice, Sadoveanu e apropiat, firește, baladescului și legendarului; discursul scriptic despresurat lasă câmp liber oralității, spunerii spontane. Deși figură monumentală, nu voievodul stă în primul plan, ci pitorescul Manole Păr Negru (mare comis), cu fiii lui și alții ca aceștia: „Oamenii măriei sale”. Vrafuri de materiale pregătitoare vorbesc despre marile ranguri boierești (comis, hatman, vornic, postelnic, vistiernic, stolnic, logofăt, spătar), dar și de câte vreun medelnicer, jtnicer, diac, clucer ori sluger)? Naratorul știe numele boierilor de divan, ale portarilor de Suceava, ale mai-marilor de la Orhei, Chilia și Cetatea-Albă ori de la Cetatea Neamț. Nu e uitat mitropolitul Teoctist; audiență are arhimandritul Amfilohie Șendrea. Legături cu polonii, cu Țara Ungurească și cu Poarta, soli și vești de la Veneția, războaie și isprăvi ale celor șapte fii ai comisului Manole Păr Negru, toponime arhaice și referințe despre muntele Athos (șase sute de biserici și schituri, șase mii de călugări!) – acestea vor trece din fișe de lucru în amplul roman istoric.

Comisoaia Ilisafra (cu „glas frumos ca o strună de argint”) încearcă fără succes „să așeze în căsnicie pe Ionuț”. Finalul apoteotic al bătăliei cu turcii din 1475 fusese schițat într-o scurtă notă de laborator: „Și a fost războiul mare la Vaslui cu păgânii și a biruit mânia sa Ștefan-Vodă pe păgâni tăindu-i precum se taie, fugărindu-i și luând multă dobândă și robi. Căzut-au în acest războiul mare părintele nostru vel comis Manole Păr Negru și fratele nostru după trup comis Simion Păr Negru”. În textul definitiv, evenimentul e relatat de Nicodim-ieromonahul, fost participant: „Anul de la Hristos 1475, iar de la facerea lumii 6983, în ziua de marți, patru zile după sfânta Bobotează, fost-a mare război cu turcii la Vaslui și i-a biruit luminăția sa Ștefan-Vodă pe păgâni. Pierit-au în acest război părintele nostru după trup, comisul Manole Păr Negru, și fratele nostru după trup, comisul Simion și alții mulți, Dumnezeu să-i miluiască întru iertarea sa...”.

7. Nu o dată considerațiile despre scriitor sunt antinomice. Ce contrast între G. Călinescu invocând deficitul lui de idei (*Scrisori și documente*, 1979) și Al. Paleologu remarcând virtuțile unui Sadoveanu gânditor, cu o filozofie „rotundă”, încifrată în opere! „Paradoxul nostru (aparent) – conchide Al. Paleologu – este că Sadoveanu e cel mai intelectual scriitor de la Eminescu încoace” (*Treptele lumii sau calea spre sine a lui Mihail Sadoveanu*, 1978).

Intelectual în perpetuă combustie fusese, să zicem, și Camil Petrescu, cel care spunea despre sine că „a văzut idei”. Un Sadoveanu tentat de reflecții ale altora, mereu deschis generalizărilor, decupează cu grijă, din cărți, producții de acest gen; carnetele sale din 1945 cumulează sute de sentenții și adagii: din Horațiu și Quintilian, din Montesquieu (*L'Esprit des lois*), din Voltaire și Rivarol, Chateaubriand, Hugo și Balzac, precum și din Thiers, din Renan și Joseph de Maistre, din istoricul Guizot, din Taine (din care, în 1910, tradusese două studii despre Artă), din Casanova, din contemporanul Bertrand Russel, dar și din Biblie. Se adaugă acestora în special judecăți de sorginte folclorică; reclamă atenție zeci de reflecții personale, într-o polifonie sugestivă: „Caută alinare între mulțimile moarte de sub pământ”; „Cucoșii cântă noaptea pentru cei de sub pământ”; „Prostia-i mai impunătoare decât inteligența și mai aproape de eternitate”; „Minunile sunt niște zâne, menite să devie femeii îndată ce le-am cunoscut”; „Unii oameni riscă trăind prea mult. Trebuie să dispară după toate regulile gloriei”; „Cine se teme de Dumnezeu nu se teme de oameni”; „Nimic mai scump decât ieftesugul”; „Să dorești mult, să nădăjduiești puțin, să nu ceri nimic”; „Prietina e cupă de cristal”; „La vorba blândă iese chiar șarpele din pământ”; „Bărbații cu fapta, femeile cu vorba”; „Din zece bărbați, nouă-s femei”; „Între prost și judecată – un ocean și o Himalaie”; „Artiștii să fie atenți când îi laudă proștii”; „Când zic, de pildă «onorabilul domn Popescu», dintr-o dată observ că adjectivul a devenit cel mai mare inamic al substantivului lângă care se trezește neașteptat, deși se acordă cu el în gen, număr și caz”.

Reflecții ca acestea pigmentau în 1940 *Divanul persian*, una dintre cărțile preferate ale prozatorului vârstnic.

8. Privirea lui Sadoveanu se distribuie în toate unghiurile; creatorul și omul public se manifestă în ipostaze tipice, trecând de la chestiuni de ortografie la păreri despre modă, de la probleme de arhitectură la moravuri sociale, la „Politicele” ori la rețete gospodărești. În călătorii ori la Curtea cu juri, în Senat ori la expediții vânătoarești, Sadoveanu e totdeauna în căutare de personaje. La Academie se întreține cu Brătescu-

Voinești și Mihai Ralea, cu G. Oprescu și ceilalți. După o comunicare în înaltul for, despre Creangă (1939), la cinci decenii de la moartea acestuia, Sadoveanu era lăudat de N. Iorga. Directorul „Fundației Regale pentru Literatură și Artă”, Al. Rosetti, îi cerea „o pagină introductivă” pentru ediția operelor complete a humuleșteanului. Iarăși N. Iorga – despre o comunicare a lui D. Gusti în aula Academiei: „Prefer carne fără sos, decât sos fără carne”. Îi pozează lui Oscar Han pentru un „cap de expresie”; prin atelierul sculptorului se perindaseră Cezar Petrescu, Ion Pillat și Ionel Teodoreanu (despre care artistul formulează rezerve). Din parte-i, Sadoveanu regretă „slăbiciunile lui Păstorel, care e băiat așa de bine dotat” și „generos”. Mențiuni în fugă – despre Nichifor Crainic, N.I. Herescu, Istrate Micescu, CI. Parhon și Pamfil Șeicaru. Îl amuză anecdotele colportate de Brătescu-Voinești, de arhiereul Tit Simedrea, de alții, pe care le și notează în carnete. Îi repugnă comportamentul actorului Ștefan Ciubotărașu – de la „Naționalul” ieșean – , care palmuise o „elevă” de Conservator și nu recunoștea. Travestit în cuconu Ilie (Leu), Sadoveanu consideră că ambianța de la „Capșa” nu e „tocmai boierească”.

Noncitadinul stabilit la București, om al pădurilor și al apelor, e stingher. Lui G. Călinescu, care-l revăzuse în redacția „Adevărului literar” (la 3 februarie 1937) i se părea plin de vanitate și superbie: „Se vede cât de acolo că este încredințat a fi cel mai mare scriitor” (*Scrisori și documente*, 1979). Chiar în același 1937 (la 24 decembrie, aflat la cură la Karlsbad), un Sadoveanu care dăduse *Hanu Ancuței*, *Zodia Cancerului*, *Baltagul*, *Creanga de aur* și primul tom al trilogiei *Frații Jderi* – opere de repertoriu național – se lăsa invadat de dubii. *Jurnalul* de la Karlsbad respiră tristețe: „Destinul a trebuit să se împlinească, și n-am cel puțin impresia că aș fi făcut ceva care să dureze și să mă continue în ce am avut curat și nobil. Cartea bună ar urma s-o scriu de acum înainte. Cine știe! În ultimul timp au căzut în jurul meu o serie de prietini. Odihniți-vă, în sfârșit, suflete trudite! Ibrăileanu, Stere, Topîrceanu, Pătrășcanu...”.

La a șaptezecoa aniversare a rapsodului, G. Călinescu rostea la Academie un elogiu vibrant: „Te vor cunoaște peste veacuri omul de la munte, cel de lângă ape și cel de la câmpie [...]. Rugina nu va roade slova ta. Vei pluti peste Styx”. Îndată după decesul clasicului (19 octombrie 1961), un panegiric călinescian, la fel de patetic: „A murit Sadoveanu este cum ai spune: au murit Carpații, a secat Pontul Euxin. Nimeni nu te crede, fiindcă nu-i de crezut. Sunt monumente ale naturii, care nu îmbătrânesc și nu mor, pe care dintele vremii nu le mușcă [...]. De mult M. Sadoveanu nu mai era nici tânăr, nici vârstnic, nici bătrân, figura lui masivă, împietrită într-un surâs blajin, era a unei statui care stă în mijlocul unui popor, zâmbind părintește generațiilor, mereu altele, neconținut actual, venind din trecut și pășind spre viitor [...]. Orice raclă de altminteri, Mihail Sadoveanu, e prea mică pentru mărețul tău duh creator, orice mormânt o criptă meschină pentru granitul uriaș din care e zămislită opera ta” („Contemporanul”, 27 octombrie 1961, nr. 43).

9. Pot deștepta interes, dincolo de literatură, diverse texte miscelane (circumstanțiale), unele cu suport biografic. Într-o scrisoare-concept, din 1926, destinată unui „iubit prietin” (Octavian Goga), ieșeanul care, mai mult de două decenii, stătuse „departe de frământările politice, fără însă a fi străin de marile probleme ale poporului nostru” își anunța, „după îndestulă chibzuință”, decizia de a se integra în „Partidul Poporului” condus de generalul Al. Averescu. Motivație formulată în acești termeni:

Constantin CIOPRAGA

„Se pare că *e nevoie* îndeosebi de contribuția intelectualilor, într-o epocă de coborâre a intelectualității generale”. În 1927, era deputat de Bihor. Trei ani ulterior, în 1930, era senator de Iași, apoi președinte al Senatului în guvernul Iorga, ales „ca personalitate culturală”. De menționat de asemenea *Cuvântarea Marelui Maestru al Francmasoneriei române unite*, rostită la „Primul Convent federal, în București, la 15 aprilie 1934”.

Concluzie logică: în totul, fragmentele inedite proiectează lumini întregitoare asupra unui Sadoveanu necunoscut.

Un Sadoveanu inconnu

Fouillant les pages de son journal inédit, l’auteur découvre un Sadoveanu qui surprend par un processus d’élaboration lent et minutieux (lui, qui était considéré comme le comble de la spontanéité créatrice!), par ses lectures vastes, appartenant à des horizons culturels et thématiques si diverses, par sa sensibilité poétique, capable à assimiler les miracles du monde, par l’examen attentif des documents qui fournissent le matériel pour l’arrière-plan de ses écritures historiques...

En bref, la substance de l’ouvrage s’organise autour de la multiplicité des perspectives du créateur et de la pluralence de l’homme Sadoveanu.

*Universitatea „Al.I. Cuza”, Iași
România*